

CLAUDE LEFORT

Democratie & totalitarisme

Samenstelling, inleiding & vertaling

POL VAN DE WIEL & BART VERHEIJEN

Voorwoord

BASTIAAN RIJKEMA

BOOM
AMSTERDAM

Inhoud

Voorwoord door Bastiaan Rijpkema 7

Inleiding door de vertalers 11

- 1 Het beeld van het lichaam & het totalitarisme 31
- 2 De logica van het totalitarisme 52
- 3 Het vraagstuk van de democratie 79
- 4 Democratie & vertegenwoordiging 99
- 5 Mensenrechten & politiek 117
- 6 De mensenrechten & de verzorgingsstaat 165

Verantwoording & dankwoord 205

Over de samenstellers & de schrijver van
het voorwoord 207

Voorwoord

BASTIAAN RIJKEMA

Wat betekent het om mens te zijn in een democratische samenleving? En zou die ‘democratische conditie’ kunnen samenhangen met de uitdagingen waarmee democratieën nu geconfronteerd worden? De Franse politiek filosoof Claude Lefort geeft antwoord op beide vragen, en is daarmee een cruciale denker om onze tijd beter te begrijpen.

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 moest er aan de formatietafel opeens over grondrechten worden gesproken. Over grondrechten spreken in de formatie is natuurlijk niet gek of problematisch. Sterker nog, het is zelfs verstandig: de schade die een groot aantal toeslagenouders heeft geleden, laat zien dat effectieve grondrechtenbescherming in Nederland nog genoeg te wensen overlaat. Problematisch was de aanleiding om de Grondwet erbij te pakken: de kabinetsonderhandelingen met de pvv. Een partij die al jaren onomwonden voorstelt om de grondrechten van islamitische Nederlanders te beperken: ‘geen islamitische scholen, korans en moskeeën’. De partijen kwamen tot een set minimumafspraken — een ‘basislijst’ over onder meer de Grondwet — en uiteindelijk het kabinet-Schoof, met de pvv als grootste regeringspartij.

Het toetreden van de pvv tot de regering bleef niet onopgemerkt. ‘De radicaal is nu normaal’, stelde de *Süddeutsche Zeitung*. ‘Met de nieuwe regering bereikt de Nederlandse extremist Wilders het ooit onmogelijke: legitimiteit’, schreef het Israëliische *Haaretz*. Nederland voegde zich in een rijtje landen waarover de zorgen over democratie en rechtsstaat aanzwollen. Vier jaar Verenigde Staten onder Trump, uitmondend in de bestorming van het Capitool in 2021. De verbouwing van

de rechtsstaat in het Hongarije van Orbán en de Fidesz-partij vanaf 2010. En nu het moeizame herstel van de rechtsstaat in Polen na acht jaar regeren door PiS. De verschillende rapporten zijn vrij eensgezind: de wereld kampt met wat onder politicologen wel een ‘democratische recessie’ heet.

Als antwoord op die uitdagingen wordt niet zelden gekeken naar het weerbare democratiedenken. Dat denken vindt zijn oorsprong in de jaren dertig van de vorige eeuw. Aan de basis ervan stonden de Duitse jurist en politicoloog Karl Loewenstein en, in Nederland, de Amsterdamse hoogleraar staatsrecht George van den Bergh. Tegen de achtergrond van ineens stortende Europese democratieën dachten zij na over hoe een democratie zich tegen haar uitdagers moet verweren. Van den Bergh richtte zich op de mogelijkheid van een partijverbod. Loewenstein bestudeerde een heel scala aan instrumenten: van partijverboden tot uniformverboden, tot beperkingen aan de vrijheid van meningsuiting.

De analyse van de meeste denkers over weerbare democratie blijft uiteindelijk institutioneel: het gaat over parlementen, presidenten en de rechterlijke macht. Het systeem kan zich tegen het systeem keren, dus hoe versterken we het *systeem*? Toch is dat maar een deel van het verhaal, en juist daarom hebben we Claude Lefort nodig, zo betoogde ik een aantal jaren geleden met de Leidse rechtsfilosoof Afshin Ellian in een bijdrage aan het tijdschrift *Ethische Perspectieven*. Dat zit als volgt.

Lefort kan helpen het weerbare democratiedenken los te waken uit een al te eenzijdige institutionele focus. Van Loewenstein, Van den Bergh en andere weerbare democratiedenkers kunnen we leren dat het democratische systeem de mogelijkheid van haar eigen ondergang altijd in zich draagt. Het is een systeemeigenschap. De vrijheid van politieke partijen, de vrijheid van meningsuiting, het kiesrecht — ze kunnen gebruikt worden om, uiteindelijk, het tegendeel van democratie en rechtsstaat te realiseren. De situatie waarin democratieën in 2024 verkeren is niet te vergelijken met de jaren dertig van de

INLEIDING

Democratie & totalitarisme

POL VAN DE WIEL & BART VERHEIJEN

*Bring down the government
They don't speak for us*
Radiohead, 'No Surprises'

Democratie en totalitarisme. Het zijn de twee regimes die volgens Claude Lefort (1924–2010) onlosmakelijk verbonden zijn met de politieke moderniteit. Zijn werk is erop gericht om hun betekenis en logica te doorgronden. Dit doet Lefort door een historische en filosofische analyse te maken van de voorwaarden voor hun totstandkoming, en van de overeenkomsten en de verschillen tussen beide regimes.

Dit is een urgente en veelomvattende taak. Lefort richt zich op het aantonen van de meerwaarde van de democratie als politiek regime. De vrijheden die wij als burgers in een democratisch bestel genieten, waarbij de onbepaaldheid en verdeeldheid in de samenleving zijn omarmd en geïnstitutionaliseerd, zijn volgens Lefort uniek en historisch te noemen. Democratische politiek verdedigen betekent de instandhouding van de publieke ruimte waarin verschillende individuen verschillende standpunten verkondigen zonder dat er ooit een einde aan het debat komt. Men blijft dus, zonder een *definitieve* oplossing of eenheid te zullen bereiken, tot het einde der tijden verschillende standpunten uitwisselen en van mening verschillen.¹

1 Men herkent hierin ook de essentie van politiek zoals geformuleerd bij Hannah Arendt. Lefort verwijst op verschillende plaatsen naar het werk van Arendt, ►

Dit staat haaks op de politieke inrichting van het totalitarisme, waarin iedere vorm van openheid verdwijnt. Aan het feit dat totalitarisme en democratie zich beide in de moderniteit voordoen, ontleent Lefort een belangrijk inzicht: de democratie staat niet slechts tegenover het totalitarisme, maar ze vormt er tegelijkertijd de voorwaarde voor. De regimes zijn historisch met elkaar verbonden, en deze verbondenheid laat zich niet zomaar opheffen. Het bewijs hiervoor vindt Lefort in de Europese geschiedenis van de twintigste eeuw: Hitler en Mussolini die op min of meer democratische wijze aan de macht kwamen, en de Oktoberrevolutie van 1917 die volgde op de kortstondige democratische regering van Aleksandr Kerenski in Rusland. Hoewel Lefort aangeeft dat het communisme en het nationaalsocialisme in de praktijk grote verschillen kenden, en in wezen uit waren op elkaars vernietiging, schaarft hij ze allebei onder de noemer 'totalitarisme'. Hij doet dit omdat ze een belangrijke overeenkomst deelden: beide verminkten en verdraaiden de democratie waaruit ze voortkwamen. Ze vernietigden de onbepaaldheid van de moderne samenleving om een homogene, ondeelbare of klasselose samenleving in te voeren die berustte op een duidelijk vijandbeeld en waarvan de macht werd belichaamd in een sterke leider (*de Egocraat*).

Het behoeft geen verdere toelichting dat fascisme, leninisme, stalinisme en nationaalsocialisme de geschiedenis van Europa in de twintigste eeuw voor een groot deel getekend hebben. Maar ook vandaag de dag lijkt een analyse naar de

- ▶ bijvoorbeeld in de artikelen 'Hannah Arendt et la question du politique' (*Essais sur le politique*, pp. 64-78; zie het einde van deze inleiding voor een bibliografie van Leforts boeken) en 'Hannah Arendt : antisémitisme et génocide des Juifs' (*Le temps présent*, pp. 505-528), en in zijn 'terugblik' op het communisme, *La complication*.

Zie ook: Marin Terpstra, *Democratie als cultus. Over politiek en religie*. Boom 2011, pp. 143-144; en Luuk van Middelaar, *Politicide. De moord op de politiek in de Franse filosofie*. Van Gennep 1999. Volgens Van Middelaar is Lefort de enige die de essentie van het politieke heeft begrepen.

mocratie en totalitarisme zinvol. Het gevaar dat de democratie in de twintigste eeuw bedreigde, is niet geweken. De democratie staat nog steeds onder druk en kan nog steeds ontsporen.

De vraag naar de betekenis van de democratie lijkt momenteel te leiden tot begripsverwarring. Journalisten, politicologen en politici slaan elkaar met hun democratiebegrip om de oren. Ook de Europese burgers lijken momenteel in verwarring te zijn. De Franse historicus Pierre Rosanvallon (geb. 1948), een belangrijke ‘leerling’ van Lefort, verwoordt de verwarrende situatie treffend in de openingsszinnen van zijn studie *La contre-démocratie* (2006): ‘Het democratische ideaal heerst voortaan onverdeeld, maar de regimes die zich erop beroepen lokken bijna overal hevige kritiek uit. Dat is het grote politieke probleem van onze tijd.’² Dit komt mede doordat er talrijke definities van democratie door elkaar lopen in een groot aantal verschillende debatten, waarbij ‘Democratie is doen wat het volk wil’, ‘Democratie is de wens van de meerderheid’ en ‘In een echte democratie hebben nationale parlementen het laatste woord’ enkele veelgehoorde typeringen zijn. Nu de ideologie van het rechts-populisme in Europa bovendien aan kracht wint, inclusief de zoektocht naar oude en nieuwe zondebokken, lijkt het bepaald niet overbodig ons met Lefort te buigen over — vrij naar de titel van zijn wellicht beroemdste tekst — het vraagstuk van de democratie.

Lefort heeft tijdens zijn leven pas op latere leeftijd grote erkenning gekregen. Maar vandaag de dag spelen drie belangrijke ‘leerlingen’ van hem, Marcel Gauchet (geb. 1946), Pierre Manent (geb. 1949) en de reeds genoemde Rosanvallon, een prominente rol in het politiek-intellectuele debat in Frankrijk. Gauchet stelt dat Lefort ‘zonder twijfel de belangrijkste intellectuele ontmoeting’ in zijn bestaan is geweest, en ook

2 De Nederlandse vertaling van de inleiding van dit werk in: Rosanvallon, *De democratie denken*.

Werk in uitvoering (vert. Ineke van der Burg). Vantilt 2019, pp. 71-90.

Het beeld van het lichaam & het totalitarisme¹

Het leek me gepast uw nieuwsgierigheid voor te zijn met enkele opmerkingen ter inleiding, een paar bakens van mijn intellectuele parcours te vermelden en uw aandacht te vestigen op het vraagstuk van het totalitarisme, dat al zeer lange tijd in het centrum van mijn denken staat en volgens mij een nieuwe benadering van het politieke vergt. De term 'totalitarisme' is onlangs populair geworden, althans om er de zogeheten 'socialistische' regimes mee aan te duiden. Al klopt het dat Hannah Arendt, Raymond Aron en een paar anderen, onder wie ikzelf, er twintig tot vijftientwintig jaar geleden al gebruik van maakten, in de breedste betekenis van het woord, met betrekking tot zowel socialistische als fascistische varianten. Eenieder deed dit vanuit zijn eigen invalshoek. Nadat ikzelf vanaf 1948 een aantal studies aan de bureaucratiekritiek had gewijd, dwong ik mijzelf tot het formuleren van een scherpere politieke begripsbepaling in een essay genaamd 'Le totalitarisme sans Staline',² dat dateert uit 1956. Ik kende Hannah Arendt toen nog niet. Feit blijft dat het toentertijd een schandaal ver-

1 Uit: *Confrontation*, 1979/2 (herfst), pp. 9-20. Tekst van een lezing uitgesproken voor een publiek van psychoanalytici, op een door het tijdschrift *Confrontation* georganiseerde bijeenkomst, februari 1979.

2 [NOOT VAN DE VERTALER] Lefort, 'Le totalitarisme sans Staline. L'U.R.S.S. dans une nouvelle phase', *Socialisme ou barbarie*, no. 19, juli-september 1956, pp. 1-72; opnieuw in: Lefort, *Éléments d'une critique de la bureaucratie*, pp. 155-235.

oorzaakte om met betrekking tot de Sovjet-Unie van totalitarisme te spreken en dat dit tot een paar jaar geleden zo bleef. Tegenwoordig verbaast de term niemand meer. Ik zou zelfs zeggen dat hij versleten is geraakt voordat hij betekenis heeft gekregen. Wat wordt erme aangeduid? Een regime waarin het staatsgeweld op het geheel van de maatschappij neerdaalt, een systeem van algemeen verbreide, uitvoerige repressie... niet veel méér. De term wordt niet de basis van een nieuw politiek denken, een nieuwe duiding van de geschiedenis van de moderne samenlevingen of de geschiedenis in het algemeen. Even vreesde ik dus dat mijn stem verloren zou gaan in het concert van degenen die de 'nouveaux philosophes' worden genoemd. Maar uiteindelijk beschouw ik het totalitarisme al te lang als het belangrijkste verschijnsel van onze tijd — dat een raadsel opwerpt en ons ertoe aanzet het ontstaan van de politieke samenlevingen opnieuw te onderzoeken — om bang te hoeven zijn dat ik me naar de mode zou schikken.

Nu ik zonet verwees naar mijn eerste studies over de bureaucratie, wil ik u eraan herinneren of u erop wijzen dat mijn denken zich in de eerste plaats binnen de horizon van het marxisme heeft ontwikkeld. In nauwe samenwerking met Cornelius Castoriadis, die al vroeg de kenmerken van een nieuw maatschappelijk bestel in de Sovjet-Unie had gelokaliseerd, probeerde ik de aandacht te vestigen op de klassendeeling die na de Russische Revolutie was ontstaan, en op het eigen karakter van een staat waarmee de heersende klasse en de bureaucratie bleken te zijn samengesmolten. De macht van deze klasse was niet gebaseerd op particulier eigendom, maar op het feit dat zij collectief en in onderlinge solidariteit afhankelijk was van de staatsmacht, van de staatspartij die alle productiemiddelen bezat. Deze bureaucratische laag gaf van een stevigheid en een stabiliteit blijk waar het trotskistische denken blind voor was. Dat bleef namelijk hardnekkig geloven dat een eenvoudige kaste, die parasitair en van voorbijgaande aard zou zijn, zich op een socialistische infrastructuur had gevoegd. Bovendien miskende het dat er sprake was van een